

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-6>

Заворотченко Т. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держава і права,
конституційного права та державного управління
юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

FORMATION OF THE HUMAN RIGHTS PROTECTION SYSTEM IN ANCIENT TIMES

Статтю присвячено дослідженню деяких актуальних аспектів сучасного розвитку функціонуючої міжнародно-правової системи захисту прав людини. Розглянуті основні етапи становлення та укріплення даної системи в найдавніші часи. Проаналізовані в логічній послідовності міркування вчених найдавніших часів про систему захисту прав людини. Доведено, що міжнародна система захисту прав людини історично еволюціонував у самостійну юридичну категорію, стала представляти собою не тільки певну сукупність принципів та норм, але й включати в себе такі необхідні складові, як відповідні контрольні механізми і процедури. Акцентовано увагу на тому, що права і основні свободи людини закріплюються не стільки в міжнародних договорах, скільки у внутрішньодержавних актах, прийнятих на їх виконання та відповідають їм, а також встановлюють в підсумку правовий статус людини і громадянина як особистості. Підкреслено, що наділення індивідів певними правами і свободами та появлення інституту громадянства в стародавньому світі були першими великими досягненнями в сфері захисту прав і свобод людини. Визначено категорії громадян, які в найдавніші часи позбавлялись громадянських прав. Обґрунтовано положення про те, що поляризація суспільства, своєрідність цивілізації не призвели до універсальності прав і свобод людини в сучасному розумінні, а також доктринально та юридично зрозуміле поняття «правова держава» за самою своєю суттю не забезпечувало безпеки людині, охорону та захист її прав та інтересів і нерідко відновлення в правах. Зазначено, що при всій соціальній обмеженості наявність у людини прав і свобод було прогресивним за своєю природою юридичним феноменом для того часу. Вважаємо, що з набуттям громадянства у певної фізичної особи виникали перш за все політичні права: участь в управлінні державними справами, у здійсненні правосуддя, не досконалі форми свободи. Сформульовано висновок про розуміння міжнародної системи захисту прав людини не тільки у співвідносному, але й в об'єктивному та суб'єктивному сенсі та про потребу вираження даної системи за допомогою такої особливості, як міжнародні стандарти прав людини.

Ключові слова: дотримання прав людини, права індивідів, інструментальна концепція прав людини, взаємозв'язки держави та особистості, міжнародні стандарти прав людини.

The article is devoted to the study of some relevant aspects of the modern development of the functioning international legal system of human rights protection. The main stages of formation and strengthening of this system in the most ancient times are considered. The reasoning of scientists of the most ancient times about the system of human rights protection are analyzed in a logical sequence. It has been proven that the international system of human rights protection has historically evolved into an independent legal category, it has come to represent not only a certain set of principles and norms, but also to include such necessary components as appropriate control mechanisms and procedures. Attention is focused on the fact that the rights and basic freedoms of a person are established not so much in international treaties as in domestic acts adopted for their implementation and corresponding to them, as well as ultimately establishing the legal status of a person and a citizen as an individual. It is emphasized that the granting of certain rights and freedoms to individuals and the emergence of the institution of citizenship in the ancient world were the first major achievements in the field of protection of human rights and freedoms. The categories of citizens who were deprived of their civil rights in ancient times have been defined. The proposition that the polarization of society, the uniqueness of civilization did not

lead to the universality of human rights and freedoms in the modern sense, as well as the doctrinally and legally understood concept of «rule of law» by its very nature did not ensure the safety of a person, the protection and protection of his rights and interests are substantiated and often restoration of rights. It is noted that despite all the social limitations, the presence of human rights and freedoms was a progressive by nature legal phenomenon for that time. We believe that with the acquisition of citizenship, a certain physical person first of all has political rights: participation in the management of state affairs, in the administration of justice, imperfect forms of freedom. The conclusion is formulated about the understanding of the international system of human rights protection not only in a relative, but also in an objective and subjective sense and about the need to express this system with the help of such a feature as international human rights standards.

Key words: *observance of human rights, rights of individuals, instrumental concept of human rights, relations between the state and the individual, international standards of human rights.*

Сучасна міжнародна система захисту прав людини з періоду формування – після прийняття Статуту ООН та в наступному розробки і прийняття окремих міжнародно-правових та інших договорів – продовжує розвиватись в поступовому режимі, і одночасно стає також об'єктом та предметом дослідження багатьох вчених не лише України, а й зарубіжних вчених-юристів. При цьому історичні та юридичні факти в контексті дії концепції прав людини та її основних свобод все більше свідчить про те, що поступово відбувається розширення їх обсягу

Актуальність дослідження викликана також тим, що остання тенденція в свою чергу обумовлює необхідність всебічного і детального регламентування різних аспектів захисту прав людини в рамках спеціальних контрольних механізмів, як судових, так і несудових. Ефективними серед існуючих з них слід визнати Європейський суд з прав людини, Ради Європи і Суд Європейського Союзу, хоча спочатку роль і значення Суду Європейського Союзу в захисті прав людини були не досить помітними та затребуваними.

Наукові та практичні питання становлення міжнародної системи захисту прав людини були предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених, серед яких М. Антонович, О. Бігняк, Б. Бисага, М. Гнатівського, О. Головки, А. Зубарева, А. Мовчан, Н. Петельнікова, О. Скакун, Ю. Шемшученко, А. Шуміло, Г. Хафнера та ін.

Метою статті є здійснення наукового дослідження щодо з'ясування на підставі наукових позицій вітчизняних та зарубіжних дослідників проблемних питань здійснення міжнародної системи захисту прав людини та пошук шляхів їх вирішення.

Поставлена мета зумовила необхідність розв'язання ряду дослідницьких завдань,

серед яких, зокрема: аналіз підходів до розуміння поняття та сутності міжнародної системи захисту прав людини; окреслення сутності юридичних гарантій, котрі є засобами регулювання реалізації прав і основних свобод; визначення міркувань вчених найдавніших часів про права людини; значення та шляхи вирішення окремих аспектів реалізації міжнародної системи захисту прав людини.

Міжнародна система захисту прав людини проходила у своєму становленні та розвитку довгий та непростий шлях. Історично еволюціонував у самостійну юридичну категорію, вона стала представляти собою не тільки певну сукупність принципів та норм, але й включати в себе такі необхідні складові, як відповідні контрольні механізми і процедури. З плином часу міжнародна система захисту прав людини почала розумітися в широкому, співвідносному сенсі: тобто вона складається з конкретного об'єкта прав індивідів. Особливістю системи, яка розглядається, є безперечно «міжнародні стандарти прав людини», які склалися в її рамках та які тлумачаться двояко: як суворі юридичні зобов'язання та як зовнішні форми закріплення прав і свобод у вигляді джерел або «кодексу міжнародного регулювання прав людини». Головною метою таких джерел – «договорів та інших міжнародно-правових актів полягає у встановленні чітких загальних стандартів поведінки держав, у забезпеченні їх повсюдного визнання та одноманітного застосування» [1, с. 218].

Тим самим стандарти представляють собою «зразок, модель, еталон правової норми, встановлені за домовленістю між державами» та на які, в свою чергу, орієнтуються контрольні механізми і процедури. Політична обстановка, що гарантує дотримання прав людини і забезпечує верховенство закону, повинна забезпечити

ти бездоганну чесність і високу відповідальність кадрів, особливо тих, які перебувають на державній службі [2, с. 91].

Таким чином, міжнародний захист прав людини послідовно передбачаючи створення перш за все юридичних гарантій, котрі представляють собою створення можливостей для регулювання реалізації прав і основних свобод, передбачає покладання відповідних завдань на спеціалізовані органи захисту даних прав і свобод. В цілому, права і свободи найчастіше розглядаються в рамках так званої інструментальної концепції, основною ідеєю якої є те, що одним з істотних закономірних властивостей позитивного права та його окремих елементів є їх здатність бути засобом досягнення певних цілей [3, с. 28]. Висловлене означає, що ключовою теоретичною та практичною проблемою реалізації стандартів в сфері захисту прав і свобод людини є забезпечення достатніх можливостей для їх захисту різними суб'єктами правовідносин шляхом створення відповідної інституційної системи [4, с. 36].

Викладене в свою чергу сприяло формуванню в рамках міжнародної системи розуміння прав і основних свобод людини як в об'єктивному, так і в суб'єктивному сенсі. Об'єктивне визначення прав і основних свобод людини почало виходити з того, що вони закріплюються не стільки в міжнародних договорах, скільки у внутрішньодержавних актах, прийнятих на їх виконання та відповідають їм, а також встановлюють в підсумку правовий статус людини і громадянина як особистості.

Саме це підкреслює і тим паче доказує, що як саме права людини, так і вся система їх захисту генетично і нерозривно пов'язані з міжнародним правом. При цьому можемо припустити, що права людини є чужими і по суті, не має певної регламентації, можемо в той же час сказати про те, що процес введення прав людини в корпус міжнародного права відбувається опосередковано, за допомогою конституційного права. З одного боку, ідеї прав людини проникали зі сфери внутрішньодержавного права, з іншої, – були продуктом взаємовідносин між державами [5].

Це чітко можна простежити, наприклад, при аналізі змісту різних філософсько-правових та юридичних уявлень та відносно до них

при розгляді інституту захисту іноземців, становлення права національних меншин, прецедентів гуманітарної інтервенції тощо. Однак, в різні історичні епохи поняття, зміст та обсяг прав і свобод людини не були однаковими [6, с. 217]. Говорячи іншими словами, ступінь і характер розвитку прав людини визначались рівнем розвитку права у відповідному суспільстві [7, с. 36].

Зародження ідей прав і свобод людини, а саме так звана «громадянська ідея», тобто уявлення про громадянина, наділеного певними правами і можливостями, а також обов'язками мало місце у VI–V століттях до н.е. в стародавніх полісах (містах-державках). Дана ідея була пов'язана з тим регіоном світу, де сформувалась найбільш висока духовна культура – філософсько-правова та політична думка, наука, мистецтво, література тощо. Мова йде в даному випадку «про античні поліси, зокрема про Афіни та Рим» [8, с. 425].

Давньогрецькі погляди про права людини формувались в загальному руслі міфологічних уявлень та виходили з того, що поліс «... та його закони мають божественне походження та спираються на божественну справедливість». Право взагалі і права окремих людей – членів полісу виникають, відповідно подібним уявленням, не до сили, а до божественного порядку справедливості [9, с. 318]. Подібних поглядів дотримувались, наприклад, Гомер і Епікур. Але якщо «божественна за своєю природою справедливість у Гомера виступала в якості об'єктивної підстави та правового критерія», то «в концепції Епікура справедливість» ... представляла «собой природне право зі змістом, що змінювався». Епікур виступав за рівність, свободу і незалежність як окремої людини, так і всіх людей. Визначаючи свободу людини, він писав, що «це – його відповідальність за розумний вибір свого способу життя» і далі уточнював, що «свобода набувається завдяки з'ясуванню того, що залежить від нас» і «не належить ніякому пану» [10, с. 97].

Ідеї про права людини органічно включались і до інших концепцій представників античних Афін. Серед них слід відмітити Аристотеля, Перикла, Демосфена, Демокрита, Геракліта та інші. Більшість з них також висували ідеї рівноправності індивідів, відстоюючи при цьо-

му високу цінність закону і законності в рамках політичних і філософських доктрин правової держави, і, отже, розглядаючи права і свободи людини невід'ємно від цих наукових уявлень.

Значний внесок в розвиток природно-правових, а за своєю суттю юридичних уявлень про права людини, надали римські юристи. Загальновідомо, що істотне значення мали розроблені ними положення про суб'єкт права, про поділ права на приватне та публічне, про справедливе і несправедливе право тощо [11, т. 2, с. 321].

Використовуючи так само як і давньогрецькі юристи в тлумаченні прав і свобод людини діючі норми в дусі їх відповідності вимогам справедливості, римські юристи в той же час на відміну від перших у випадку колізій змінювали стару норму, враховуючи нові уявлення про справедливість і справедливе право. В цілому можна сказати, що римська юриспруденція, розповсюджуючи на державу (як об'єкт свого вивчення разом з позитивним правом) єдине поняття права, трактувала взаємозв'язки держави та особистості як правовідносини.

Доречно нагадати, що в цей історичний період в інших регіонах світу з іншим культурним полем виникали інші філософсько-правові ідеї і концепції про взаємовідносини людини і влади. Наприклад, філософські погляди одного з найвизначніших давньокитайських легіоністів Шан-Яна (390–338 рр. до н.е.) обґрунтували абсолютизацію царської влади, встановлення тотального контролю над особистістю, способи перетворення підданих в сліпі знаряддя царів, засоби уніфікації мислення та загального оглушення народу як обов'язкового напрямку державної діяльності.

Наділення індивідів певними правами і свободами, появлення інституту громадянства в стародавньому світі, безумовно, були першими великими досягненнями в сфері захисту прав і свобод людини. Разом з цим не можна не відмітити, що вони мали в цей період часу доволі замкнутий, класово та станово обмежений характер. Проявилось це особливо в тому, що з набуттям громадянства у певної фізичної особи виникали перш за все політичні права: участь в управлінні державними справами, у здійсненні правосуддя, не досконалі форми свободи тощо. При цьому такими правами володіли лише ті члени суспільства, які не

займались фізичною працею, то ті особи, хто не були рабами. Деякі категорії вільних громадян – латини, переґрини та інші особи разом з рабами також позбавлялись громадянських прав. Таке положення складалось відповідно до залежності від статусу індивіда у класовій (становій) структурі того або іншого суспільства та його безпосередньої участі в пануючій тоді системі матеріального виробництва. В давньому ж Китаї воно було характерно ще й тим, що існував деспотичний державний режим. Це означає, що нерівномірність розподілу прав людини між різними класовими та становими структурами, а в деяких випадках абсолютне їх позбавлення було не минучим для тих етапів суспільного розвитку, точніше для рабовласницької суспільно-економічної формації. Однак, не дивлячись на те, що поляризація суспільства, своєрідність цивілізації не призвели до універсальності прав і свобод людини в сучасному розумінні, а також доктринально та юридично зрозуміле поняття «правова держава» за самою своєю суттю не забезпечувало безпеки людині, охорону та захист її прав та інтересів і нерідко відновлення в правах, слід визнати наступний очевидний факт: при всій соціальній обмеженості наявність у людини прав і свобод було прогресивним за своєю природою юридичним феноменом для того часу.

Пізніше процеси розкладання рабовласницького суспільного устрою, формування середньовічного феодального суспільства та характерні для нього система економічних відносин і духовної культури відбилися в інших ідеях прав людини. Найбільш відомими представниками тієї епохи були Марсилій Падуанський, Ансельм, Генрі Бректон, Рома Аквінський, які додержувалися концепції свободи та рівності всіх перед законом. Характерною в цьому відношенні є антикріпосницька позиція відомого французького юриста Бомануара, який стверджував, що кожна людина є вільною і який намагався здійснити конкретизацію даної ідеї в своїх юридичних побудовах [12, с. 76].

Міжнародна система захисту прав людини повинна розумітися не тільки у співвідносному, але й в об'єктивному та суб'єктивному сенсі та виражатися за допомогою такої особливості, як «міжнародні стандарти прав людини», яка

також тлумачиться двояко. Таким чином, вся нерозривно пов'язана з міжнародним правом функціонуюча система захисту прав людини та забезпечується в її рамках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник / Авт. кол.: В.М. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; [Відп. ред. канд.іст.наук, доц.. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с. Бібліографія: С. 586–591.
2. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник / І. А. Шуміло. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.
3. Максимович Р.О. Система соціальних прав: міжнародний нормативно-правовий підхід / Р.О. Максимович // Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 27–28 червня 2014 р. Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. С. 27–29.
4. Гришко О.М. Механізм забезпечення прав людини в Україні // Правове регулювання економіки. 2017. № 16. С. 33–43.
5. Dublin Statement; The Poznan Statement, 2010; Report of the Expert Meeting on Petitions. Geneva, October 2011. URL: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRTD/Pages/Documents.aspx>.
6. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
7. Бабін Б. В. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с.
8. Філософія права / пер. з англ. ; ред Д. Фейнберг, Д. Коулмен : Навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство». К. : Основи, 2007. 1256 с.
9. Права людини у міжнародному праві : підручник / за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента А. В. Войціховського; [Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В., Гудзь Т. І. та ін.]; передм. А. В. Войціховський. Харків : ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с. ISBN 978-617-7897-56-8
10. Колісниченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.
11. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. Філософія права / [Абашнік В. О. та ін. ; редкол. 2-го т.: С. І. Максимов (голова) та ін.]. 2017. 1127 с. Бібліогр. в кінці ст. 500 пр. ISBN 978-966-937-145-4 (т. 2).
12. Савайда О.І. Енциклопедія права в системі юридичних наук: монографія / Олена Савайда. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 193 с.